रत्नावलीटीका द्युतिनाम्नी

४२७

नं. ५२२० क
रत्नावली टीका
रत्नावलीस्तुतिः
१ अध्यायः

श्लो० १५०० पत्रे ६

श्रीहेरंब॰

र॰टी

॥श्री गणेशाय नमः॥ गणाग्रगण्यः सद्दात्तगण्यपण्कल्याणपण्याणगणं नतानाम्॥ ताभ्यस्तजज्ञानस
मानमानं तुष्टे पते विघ्नतमोनमोहा॥१॥ गोविंदेन विदां विदुद्दामोदाय सदा मुदा। रत्नावलीनरत्नेन द्योत्य
तेनाटिकाभिधा॥२॥ आशीर्भिरिति परिसमाप्तिस्वेष्टदेवतास्मसाशीरूपमंगलमनुचरति नांदीचतुष्केन॥ पा
दाग्रस्थितयेत्यादि। विक्षिप्यन्। शिथिलीभवन् पुष्पांजलिः पात्विति शिवशिवास्मृतिमंगलमिति सूचितं। शे
षं स्पष्टं॥१॥ औत्सुक्येनेति। औत्सुक्येनोत्कटत्वेन कृतत्वरा। इति त्वरिता सहभुवा सहवर्त्तमानया ह्रियाव्या
वर्त्तमाना पराणृत्ता। अथवा सहभवतिन त्सहभूतस्तेन यौवनोत्सुक्येनास्यादरसंपादकेन कृतत्वरा। अथवा
यौवनदशायां सहवर्त्तमानेन कामेनोत्सुक्येन संतोषसंपादकेन कृतत्वरा। सखीजनोक्तिभिः शिवायक
स्याणायभवत्विति॥२॥ क्रोधेद्धैरिति। क्रोधेद्धैः क्रोधनेद्धैः प्रदीप्तैः दृक्पातैरमीत्रयो पिगार्हपत्यदाक्षिणाग्न्या
हवनीयाः वह्नयः उपशमिता नाशिता। अस्य दक्षस्य यज्ञनाशसमय इति॥३॥ जितमिति॥ सर्वोत्कर्षेणाति

श्रीरामः

॥१॥

तमितिप्रजासुखकारित्वात् नरेंद्रचंद्र नरेंद्रलक्षणश्चंद्रः सर्वोत्कर्षेणेति छत्तितिः॥४॥नांद्यंतइति।आशी
र्नमस्क्रियादिरूपमंगलकरणंनांदीतस्याअंतेसूत्रंकार्यंसूचनंधारयतिइतिसूत्रधारः कथकउपतिष्ठतइतिशेषः
।सूत्रंकार्यस्यसूचनमितिनयस्योचनः।आद्येति।पादपद्मोपजीविनाचरणसेवनमुपजीवनंवर्त्तनंतेनराजसमु
दायेनाज्ञप्तइति।यथेति।अपूर्ववस्तुरचनालंकृताः पूर्वार्थगुंफनशोभिताः।प्रयोगतः प्रयोगकरणतइति
।जयेइति।आवर्जितानिवशीकृतानि श्रीहर्षइति।हारिमनोहारि।दक्षाः समर्थाः।पदंस्थानं।अयमव्यवहि
तोक्तः॥५॥गृहेलीपत्नी।नटी।आर्यपुत्रेयमस्मोज्ञापयत्वार्यः।कोनियोगोऽनुष्ठीयतामिति।नटी।आर्या
निश्चिंतइदानीमसित्वंतत्किमितिनृत्यसि मममंदभाग्यायाः पुनरेकैवदुहिता साऽपित्वयाकस्मिंश्चिद्दे
शांतरेदत्ताकथमेवंदूरदेशास्थितेनजामात्रासहास्याः पाणिग्रहणंभविष्यतीत्यनयाचिंतयाऽऽत्मापि
नमेप्रतिभातिकिंपुनर्नर्त्तितव्यं इत्यादि।अभिमतमिष्टं।अभिमुखीभूतः सन्मुखीभूतः घटयति

र० व०८।०

योजयतीति ॥६॥ नन्विति। यवीयान्कनिष्ठः। गृहीतयौगंधरायणभूमिकः धृतयौगंधरायणवेषइति। अन्यथे
ति। सिंहलेश्वरदुहितुः सिंहलेश्वरनामा राजा तत्सुत्याः समुद्रप्रवहणभंगनिमग्नायाः प्रकोष्ठंयद्वहनंतद्गोरचना
तेननिमग्नागच्छतितस्याः फलकमासादनंकाष्ठोपवेशनंतदवलम्बायाः काष्ठसंलग्नायाः संभावनंपालनमिति। मये
ति निक्षिप्तादत्तवता। बाभ्रव्याः बाभ्रव्यनामा धृतिंधैर्यं। प्रारंभइतिवृद्धिरुपचयः स्वेच्छास्वाभिलषिताचरण
।बिभेमीति ॥७॥ चर्चरीवाद्यविशेषः। मदनमहीयांसंक्रामोत्सवपूर्णं। विश्रांतेति। विग्रहः शरीरे कलहे
च। प्रियवसंतकः मित्रवसंतकः। वसंतएववसंतकः इत्युभयत्रान्वयइति ॥८॥ वसंतकः। आज्ञापयतु
भवान्। राजा राज्यमिति। न्यस्तः स्थापितः भुरोराज्यधूः प्रद्योतस्यसुता वासवदत्ता नाम्नीनामगो
त्रेणैवाधृतिंधैर्यं ॥९॥ विदूषकः भो वयस्यैवंनेदमहंपुनर्जानामि नभवतोनकामदो वयस्यसमे
वेकस्यब्राह्मणस्यायंमदनमहोत्सुकेन प्रियवयस्येनानुवर्त्तमिश्रते। तत्किमनेनप्रेतरतावदेतस्यमधु

मत्तकामिनीजनस्वयंग्राहगृहीतशृंगकरतलप्रहारनृत्यंतनागरजनजनितकोतूहलस्य समंततः सुद्धत्तम
र्द्दलोद्दामचर्चरीशब्दमुखररथ्यामुखशोभिनः प्रतीर्णपटवासपुंजपिंजर्यर्थप्राणदशदिशामुखस्य श्रियंमद
नमधूत्सवस्यमुखश्वासवासंपटवासः सुगंधिपांडुरचूर्णपिष्टातकापरवामकमिति। राजा। कीर्णेरिति। की
र्णैः व्याप्तैः कृतदिवसमुखेराचरितदिवसमुखैरिवेति लुप्तोपमा। कैः। किरातैः पीतपुष्पविशेषैः। एकपीताए
कपीतवर्णप्रधानाकौशांबीनगरी एतेरिशेषइति॥१०॥ धारेति। स्नुते आर्द्रीकृते। सांद्रविमर्द्दकर्द्दमकृत
क्रीडैः सांद्रं निबिडं विमर्द्दो जनसंकुलत्वं तेन कर्द्दमं च तत्कृतक्रीडं तत्रा स्मिन्निति॥११॥ वसंतः। एतदपि
सुविदग्धजनजलभरितशृंगकज्वलप्रहारमुक्तसीत्काररमनोहरा। वारविलासिनीजनविलसितयालोक
यतु प्रियवयस्यः। राजा। अस्मिन्निति पटवासः पिष्टातकः पातालमिति व्युत्पते। भुजंगलोकः कुद्दिनी
समुदायः। शेषभुजंगविशेषणमिति॥ विदू०। भोवयस्य प्रेक्ष एषा खलु मदनिकादनवशाविसंड्साभि

नयंनसते चूतलतिकया सहेतएवागच्छतीसवलोकपत्नुप्रियवस्य:॥ द्विपदीखंडं गानविशेषां मदनिका। कु
सुयुधप्रियइति को मुकुलीकृतबकुचूतकः शिथिलीकृतमानग्रहणको वाजति दाक्षिणः पवनकः। वाजतिवा
३ ति। विकासितनबकुलाशोककउत्कंठितप्रियमेलकः प्रतिपालनासमर्थकस्ताम्यति युवतिसार्थकः। वायु
बोल्पतोयुवतिजनं ताम्यति क्लिद्यतीत्यन्वयः। अयएहप्रथ्य मंमधुमासो जनस्यदयानि कुरुते यदुग्राणि
पश्चाहि द्विध्यति। कामोद्ययप्रसरैः कुसुमबाणैः लब्धप्रसरैर्लब्धावसरैरिति। राजा। स्वस्त्यइति। स्वक्दाम
शोभां लागुणशोभां स्वक्न्वदाम चन्यस्तेस्वक्पुष्पमालादांके चिह्नस्तगुंफितानयाः शोभां कृष्ठपीडये।
बाकुलपादस्त्तेप्रोप्यसइति सर्वज्ञान्वयइति ॥१२॥ भो वयस्य अहमप्येतेषां बंधुपरिजनानां मार्गेन्दसन्मद
नमधूत्सवं मानयिष्ये। विदू०। यद्भवानाज्ञापयतीति। भवति सुहंरिके ममाप्येतच्चर्चरीकं प्रज्ञापय। मद
निका। अरे हताश नेषाभवति चर्चरी। विदू० जवति किं खल्वेतत्। मद। हताश द्विपदीखंड खल्वेतत्

विदू०। किमेतेन खंडेन मोदकाः क्षिप्यंते। मद०। नहि यद्यानेन खल्वेतत्। विदू० यदि यद्यतेतद्दलेमनेन वरांश्रि
यवयस्यस्यैव सकाशं गमिष्ये। मद०। हताश क्व गच्छसि इहैव क्रीडावः। विदू०। वयस्य नर्त्तितोस्मि नहि। रक्ष्यी
द्य पलायितोस्मि। चूतलतिका आर्य मदनिके निरंतरं खल्वस्माभिः क्रीडितं तदेहि तावद् भर्त्तुः सं
देशं महाराजस्य। मद०। एवं करावः। उभे। जयतु २ भर्त्ता। भर्त्ता देव्याज्ञापय ×निवेदयावः× तिनाहि २
विज्ञापयति। विदू० आः दास्याः पुत्रि किं देव्याज्ञापयति वेद्यो भर्त्तैवं विज्ञापयति। यथा खल्वद्य मया
मकरंदोद्यानं गत्वा रक्ताशोकपादपस्थितस्य भगवतः कुसुमायुधस्य पूजा निवर्त्तितव्या। तत्रार्यपु
त्रेण सन्निहितेन भवितव्यमिति। विदू०। तदुत्तिष्ठ तत्रैव गच्छावः। येन तत्र गतस्य ममापि ब्राह्मणस्य स्व
स्तिवाचनं भविष्यतीति। चेट्यौ। यद्भवती आज्ञापयति विदू०। एतत्तन्मकरंदोद्यानं तदेहि विशावः। विदू०
।भो महाराज प्रेक्षस्व तावदेतन्मलयमारुतांदोलितमुकुलसहकारमंजरीरेणुपटलप्रतिबद्धपटवि

तारपत मधुकरनिकरमुक्तहु॰ कारयितेलिमधुरकोकिलापमगीतसुखीवहतवागम
नुदर्शितादरमिवयकरदोषानुलक्ष्यतेतस्याविशतुभवान्॥राजा॥उद्यदितिविदुसंप्रयालंम्र
लीगीभ्रमरपाल्लिः कलैर्मंजुलैः व्याहारउक्तिः वच्च व्यव्याहारउक्तिलपितमित्यमरः॥मधु
प्रसंगवसंतप्रसंगमदिराप्रसंगाधेति॥७॥मूलइति॥वास्यतेपरिपिभूक्रियतेपादहस्याचरण
हनलेनरसितशाद्बदेतंकेषांचिह्कलानामूलेगंदूषीसवसेकुनाशोकानांयादाहस्यानुपुष्प
कत्वोत्पत्तिरितिहेह॥१५॥ लोवपस्यनेतेमधुकरा॰ नूपुरंमेनुहरंति॥नूपु॰ शब्दएवेषिदे
व्याः परिजनस्यघोसोहजेकाचनमालेआदेशपमकुरदोषातुस्यमार्गो॥को॰चा॥एनुरभर्त्री
वास॥हजेकाचनव्यापेप्याकियह्रहडीनीसरक्ताशोकपादयोपत्रपमाभगवतामदन राम
स्यपक्षजो॥निवर्तितव्या॥को॰चा॥भर्त्रीओसन्न एवा॥किन्नप्रेक्ष्यतेभर्त्रादपरवलुखुसानिरतरोङि

न्तकुसुमाभिनीभर्त्रापिगृहीतामाधवीलता।एषाखल्वपरानवमालिकालतायस्याअकालकुसुमस
मुद्गमश्रद्धालुकेनभर्त्रानुदिनमायास्यतेतदेनामतिक्रम्यद्रक्ष्यत एवसरक्ताशोकपादपोयत्र
देवीप्रजानिवर्त्तयिष्यतेवासतदेहित्वैवलघुएछावः।कांचनमी।एतुभर्त्तुणी।।वासा।अहंयंसरजा
शोकपादयोयत्राहंप्रजानिवर्त्तयिष्येतेनहिमेप्रजानिपितास्पृपकरणान्युपानय।सागरिके
भन्द्र एयेतत्संवसज्जसिद्धं।।वासा।अहोप्रमादोयःजनस्ययस्यैवदर्शनंप्रयत्नेनरक्ष्यतेतस्यैवदृष्टि
गोचरंप्रातगताभवेयंभवत्वेतत्तीवड्ढाणिष्ये।हंजेसागरिके।।कियितित्वमद्यमदनमहूत्सवपरिहि
नेपरिजनेसारिकामुं॰त्वेदागताततत्त्रैवलघुंगछेतदपिसर्वप्रजोपकरणंकांचनमालाया·ह
स्तेसमर्पयसाग।यङ्ख्तृएषासापयतिसारिकापुनःमयासुसंगतापीहस्तेसमर्पिताएतदृष्यारस्ति
प्रेक्षितुंकुतूहलंकिंपप्यातातःस्यांतःपुरेभगवानगोच्यतेअइहापितथैवकिंवान्यप्येतितत्तद

रत्नी०

५ लाञ्छिताभूत्वाप्रेक्षिष्येयावदेह पूजासमयोभवतितावदहमपिभगवंतंमदनमेवपूजयितुंकुसुमान्यत
चिनुष्येवासा।कांचनया।लेमतिस्थापया।शोकमूलेभगवंतंप्रद्युम्नंकोच।।यड्कर्ज्ञापयातीति वि।ओ
वपस्ययथाविश्रांतोनुपुरशब्दस्तथातर्कयामि आगतादेव्यशोकमूलइति।राजा।कुसुमतिं।तनुत
रमितिकृशंपार्श्वस्थाविपरीतस्थापिता।।१६।।वासवदत्ताकथ्यपार्यपुत्रजयतुर आर्यपुत्रः।ञलं
करोत्वमंदेशमासनपरिग्रहेण।एतदासनत्रउपविशत्वार्थपुत्रः।कांच।भर्त्रीस्वहस्तदेचकुसु
मकुंकुमनंदनवासोभिः शोभितंकृत्वारक्ताशोकपादपंपर्यंतांभगवान्प्रद्युम्नः।।वासउ
उपानयमेपूजोपकरणी।निराजा।प्रत्ययेति।अत्ययपन्नतनं।विक्रंपवित्रंविविक्तंपतत्विजतइत्य
परः।वालप्रवालविरपवालप्रवालःवासांकुशःप्रवालमं–रेप्यस्त्रीत्यमरः।।अ– वापकालइव
विद्रुयदवेतिप्रुशोति।।१७।।स्पृष्टइतितिं।।व्यापृतेनव्यासक्तेन।~~व्यासक्ते~~न।हस्तेनकृत्वालक्ष्यंतेइ राम

के

५

नित वस्पर्शेन काश्चयपि सांकुर मिति यंग्यं ।। १८ ।। अनंगेति अनंग त्वेमंगाधाव त्वंस्पर्शोस्पर्शसं तोश्च: ष: ।। १८ ।। कां मम भर्त्र्य
र्चितो भगवा नप्रद्युम्नस्त्व् करोतु भर्त्तुरु चितं पूजा संस्कारं ।। वासांते तत्सुपात घमे कुसुमा नि विलेपनं च ।। का ।
नर्चयेत सर्वं सिंह ।। साग हा धि कृ । कथं कुसुमलो भोक्षिप्त हृदयया ।। चिरमपाकृतं तदनेन निर्गुंडी वारविट
पेना पावृतशरीरा भूत्वा प्रेक्षामि । कथं प्रेक्षितप्रत्यक्षापूर्व कुसुमायुध: । अतस्तात स्यांतर: पुरे । चित्रगतोर्च्यते
। इह प्रत्यक्षोपलभ्यते । तदहमप्येभि: कुसुमैरिहास्थितेव भगवंतं कुसुमायुधं पूजयिष्या । नमस्ते भग
वन्कुसुमायुध — दर्शनो भविष्यसि दृष्टं यदृष्टं यदष्टव्यं ममोघदर्शनो मे भविष्यसि । आश्चर्यं दृष्टोपु
न: प्रेक्षितव्य: । तद्यावदनेनको यं संप्रेक्षते तावदेव गमिष्ये । कां० । आर्यवसंतक हिसांप्रतं त्वमपि स्वस्ति
वचनं प्रतीच्छ । वास० । आर्यतत्स्वस्ति वचनं विस्वस्ति भगवत्यै वैतालिका: । अस्तेपि अस्थानी सभा
गृहं पादान्स्वरणे करणान्त्र । उदयनस्य उदयं प्राप्तस्य । साग० । कथमयं स राजा उदयनो यस्याहन्त्ता

२०॥

6

तेन॰ दमानतस्य प्रेषणाकर्षितमपि मे शरीरं मेतस्य दर्शनेनेदानीं बहुमतसंकृतं — नीउद्दयेति। दिक् मुखेन

सूचयति। परांतरमाच्छादितं चिरहिणा हृदये गोपं श्वेतमुखेन सूतेयथेति। साग॰। कथं प्रस्थिता देवी

भवतु त्वरया गमिष्ये। कथं मंदभागिन्या प्रेक्षितुमपि चिरं न पारितं इति राजा निष्क्रान्ते। लज्जाक्रा

रिणीं। भृंगांग नाम्न भरस्त्री। इति निष्क्रान्ताः सर्वे प्रथमोंकः। सुसं। हा धिक् कथं कुत्रेदानीं स्वन्य ममहृ

स्त इत्या सारिकां निक्षिप्य गता नियमखी सागरिका भविष्यति एषा कक्षणी। गुणिका इत एवागच्छति तद्यावदे

नां च्य इति गुणिकाउपलब्धः खलु मया भर्तुर्दत्तांतस्तद्यावद्गत्वा मर्त्यो॰ निवेदयामि। सुसं। हला निपुणिके कुतः त्रेदा

नीत्या विस्मयाक्षिप्तहृदयेनेह स्थितां मान्यनविधीर्यकुतोऽतिक्रमसि निपु। कथं सुसंगदा नाहं त्वा सुसंगते स

ष्ट्वयाज्ञातमेतत्खलु विस्मयस्य कारणं।। अद्य किल भर्त्ताश्रीपर्वतागतस्य। श्री॰ कंठदास नामधेयस्य धार्मिकस्य

सकाशात्कालकुसुमसंजननं दोहसिक्ष्यात्मनो नवमालिकाकुसुमसमृद्धशोभिकां करिष्यतीति तत्रेत इत्तांतं देव्या न्वेषि ग म

दृ